

रेड भुक्तानी र लाभांश बाँडफाँड प्रक्रिया

■ गोविन्द पौडेल* र राहुल कार्की**

परिचय

विश्वमा हुने हरितगृह ग्यास उत्सर्जनमा वन विनाशले १८ प्रतिशत भाग ओगटेको छ। स्टर्न रिपोर्ट (२००६) अनुसार वन विनाश रोक्नु नै उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने कम खर्चिलो तरिका हो। वनले कार्बन डाइअक्साइड CO₂ वायुमण्डलमा जान रोक्ने मात्र नभई वायुमण्डलीय कार्बन डाइअक्साइडलाई खिचेर लिने गर्दछ। यसबाहेक वन विनाशलाई रोक्न सकियो भने यसले गरिवी न्यूनीकरण, जैविक विविधता संरक्षण र पानी तथा माटो संरक्षणबाट प्राप्त हुने फाइदासमेत बढ्न जान्छ। तर वन विनाश वा क्षयीकरण रोक्ने काम गर्न भने सजिलो छैन। वनमा आधारित उत्सर्जन न्यूनीकरण (Emission Reduction) गर्ने उपायहरूको सफल कार्यान्वयनबाट निम्ति सबल र गतिशील आर्थिक योजना चाहिन्छ। यसको लागि ठूलो आर्थिक स्रोत विकासशील देशहरूले जुटाउन नसक्ने हुनाले बाहिरी सहयोगको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ। वनमा आधारित जलवायु परिवर्तन घटाउने उपायहरूको सफल कार्यान्वयन गर्दा सम्बन्धित देशलाई मात्र नभएर समग्र विश्व नै लाभान्वित हुने भएकाले यस्ता सेवाहरू विश्वकै सार्वजनिक सम्पत्ति (Public Goods) हुन्। यसका लागि विकासशील देशहरूलाई अन्य देशले आर्थिक सहयोग जुटाइदिनुपर्दछ।

रेडको कार्यान्वयन कसरी होला र यसले कुन हदसम्म विकासशील देशहरूलाई फाइदा पुऱ्याउँछ, भन्ने कुराको निक्कै भइसकेको छैन। रेडमा गर्ने लगानी विकासशील देशहरूलाई कुन प्रक्रियामार्फत कसरी भुक्तानी गर्ने भन्नेबारेमा बहस भइरहेको

छ। विकासशील देशहरू आफैले विभिन्न परीक्षण परियोजनाहरू सञ्चालन गर्ने र रेडको लाभांश वितरण गर्ने संरचना कस्तो हुने भन्नेमा कामहरू गरिरहेका छन्। यस्ता अभ्यासले समुदायस्तरसम्म रेडबाट प्राप्त हुने आमदानीलाई न्यायोचित ढंगबाट वितरण गर्नको लागि के कस्तो संरचनाको विकास गर्नु उपयुक्त होला ? यसबाट निक्कै गर्न सजिलो बनाउँछ। नेपालमा रेड कार्यान्वयन भइसकेको छैन र रेडसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था र लाभांश वितरणको संयन्त्र पनि बनेको छैन। रेड कार्यान्वयन गर्नको लागि प्राप्त हुने आर्थिक स्रोतको परिचालन विद्यमान सरकारी संरचनामार्फत गर्दा प्रभावकारी हुन्छ कि यसको लागि छुट्टै संरचना निर्माण गर्नुपर्छ ? भन्ने कुरामा बहस चलिरहेको छ। रेडबाट प्राप्त हुने आमदानी रेडमा योगदान पुऱ्याउने वास्तविक वन व्यवस्थापक एवं स्थानीय समुदायसम्म कसरी पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने प्रश्नको लेखाजोखा गर्नु यो लेखको मुख्य उद्देश्य हो। यसबाहेक विभिन्न देशको रेडमा लाभांश वितरण गर्न बनेका संरचना र त्यसबाट नेपालले लिनुपर्ने सिकाइको बारेमा पनि जानकारी गराइएको छ।

रेड कार्यान्वयनमा थप लगानी किन ?

वन विनाशको अज्ञानता, लहडमा वा मूर्खतावश गरिएको होइन- यसमा संलग्न सरोकारवालाहरूले वनबाट कसरी र कस्तो किसिमको आर्थिक लाभ लिन सकिन्छ भन्ने कुराको लेखाजोखा राखेर नै गर्ने गर्छन्। त्यसकारण वन विनाश रोक्ने हो भने जनमानस अथवा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले वन

कटानी गरेरभन्दा त्यसको संरक्षण र पुनरुत्थान गरेर बढी फाइदा भएको कुरा व्यवहारबाटै थाहा पाउनुपर्छ, अन्यथा वन विनाश भइरहने र रेड कार्यान्वयन प्रभावकारी नहुने निश्चितप्रायः छ। हालसम्म वन विनाश रोक्न दुईवटा उपायहरू प्रयोग भइआएका छन्। एउटा नीतिगत र कानूनको कार्यान्वयन अर्को, वन व्यवस्थापन र संरक्षण गरेवापत दिइने लाभ (incentive)। कानुनी उपचारलाई सदियौंदेखि बढी महत्वका साथ हेरिएको छ। तर अहिले आएर वन व्यवस्थापन र संरक्षण गरेवापत दिइने आर्थिक लाभ (विशेष गरी वातावरणीय सेवाको भुक्तानी) लाई बढी महत्व दिन थालिएको छ। वन विनाश रोक्नको लागि गरिएका यी र यस्ता खालका अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासहरू जहिले पनि पर्याप्त आर्थिक स्रोतको अभावमा अधुरै रहन पुगेका छन्। त्यसकारण आगामी दिनमा वन विनाशबाट हुने उत्सर्जनलाई घटाउने हो भने रेडमा पर्याप्त लगानी हुनुपर्छ, चाहे देशले आफैँ आर्थिक स्रोत जुटाएर होस् वा अन्तर्राष्ट्रिय निकायबाट सहयोग लिएर। अन्यथा रेड कार्यान्वयन गरेर कार्बन उत्सर्जन कम गरी जलवायु परिवर्तनमा प्रतिकुल असर न्यून गर्ने राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय प्रयास प्रभावकारी नहुन सक्छ।

रेडमा लगानी गर्ने संयन्त्र

रेडमा मुख्यगरी दुई किसिमबाट लगानी हुन सक्छ। पहिलो, सरकारी लगानी। दोस्रो बजारमा आधारित संयन्त्र (Market based instrument)। रेडमा लगानी गर्ने यी दुई संयन्त्रमध्ये कुन अवलम्बन गर्ने भन्ने एउटा बहसको विषय हो, तर यसै गर्ने भन्ने निक्कैल भइसकेको छैन। दुवै संयन्त्रका आ-आफ्नै फाइदा/बेफाइदा रहेका छन्। यी संयन्त्र छुट्टाछुट्टै रूपमा वा यी दुवै संयन्त्रको समायोजन गरी कार्यान्वयन गर्दा हुन सक्छ। छोटकरीमा यी संयन्त्रको व्याख्या तल गरिएको छ।

सरकारी लगानी (Government Funding)

यो संयन्त्रमा सरकारले लगानी गर्दछ। खासगरी युरोपेली संघको उत्सर्जन व्यापार योजना (Emissions Trading Scheme) अन्तर्गत उत्सर्जन सहयोगको Auction बाट प्राप्त हुने पैसा नै यो संयन्त्रमा आउने हो। यसको अतिरिक्त यो संयन्त्रमा अन्य योजनाबाट विकास सहयोग कोष तथा नर्वेेली सरकारले व्यवस्था गरेको जस्ता कोषबाट पनि रकम जम्मा हुन्छ। विकासशील देशहरूले निश्चित मापदण्ड र आधारविन्दु (Baseline) अनुसार वन विनाशको राष्ट्रिय स्तरमा अनुगमन गर्दछन्। राष्ट्रिय स्तरमा कति मात्रामा वन विनाश रोक्न सकिन्छ, त्यसैअनुसार भुक्तानी गरिन्छ। यसरी प्राप्त भएको पैसा हरेक देश आफैँले योजना बनाई खर्च गर्न सक्छन्।

बजार आधारित संयन्त्र (Market Mechanism)

यो संयन्त्रमा अनुसूची- १ मा सूचीकृत देशका कम्पनीहरूले आफूले उत्सर्जन न्यूनीकरण गर्ने कबुल गरे बमोजिम लगानी गर्छन्। परियोजना सञ्चालकहरूले स्वीकृत मार्गदर्शन र विधिअनुसार योजनाहरूको वैधता र प्रमाणीकरण गर्दछन्। स्थानीय र क्षेत्रीय सर्तनामानुसार हरेक परियोजनाहरूले कार्बन क्रेडिटको आधारमा लगानी गर्दछन्। परियोजना स्तरमा स्वतन्त्र मूल्यांकनकर्ताहरूले आवधिक निरीक्षण गर्दछन्।

रेडको लाभांश वितरण

रेडमा लगानी गर्ने प्रमुख दुई संयन्त्र, सरकारी लगानी वा बजारमा आधारित अथवा दुवै संयन्त्रको मिश्रित स्वरूपबाट प्राप्त हुने आमदानी विभिन्न सरोकारवाला निकाय हुँदै स्थानीय समुदायसम्म वितरण कसरी गरिन्छ, र कस्तो प्रशासकीय संरचना हुनुपर्छ भन्ने पक्ष भन्ने महत्वपूर्ण हुन्छ, किनभने वन कटानीबाट भन्दा वन जोगाउँदा नै फाइदा हुन्छ भन्ने महसुस नगरी वन विनाश रोक्न सकिदैन। यो

कुरा सरोकारवालाहरूले आत्मसात गर्नका लागि रेडबाट हुने आम्दानी स्थानीय समुदाय (अभ्र घरधुरी स्तर) सम्म पुग्नु जरुरी हुन्छ। सैद्धान्तिक पक्षबाट हेर्दा रेडले कुनै खराब असर गर्दैन। वन संरक्षण उत्पाकत्वमा वृद्धि एवं वन विनाश हुन नदिएर रेडले वातावरणीय कार्बन डाइअक्साइड खिच्ने, कार्बन सञ्चित बढाउने मात्र नभई वनको दिगो व्यवस्थापन भई त्यसबाट प्राप्त हुने प्रत्यक्ष एवम् अप्रत्यक्ष फाइदा प्राप्त हुन्छ। तर कार्यान्वयन र आम्दानी बाँडफाँडको प्रक्रिया भरपर्दो नबन्ने र सो कार्यक्रमलाई पर्याप्त राजनैतिक समर्थन नभई रेडको आम्दानी प्राप्त हुँदा यसले भ्रष्टाचारलाई बढावा दिन्छ भन्ने तर्क गर्नेहरू पनि नभएका होइनन्। त्यस्तै गरी रेडको आम्दानी वन व्यवस्थापकसम्म पुग्छ भन्नेमा पनि केही मानिसहरू आश्वस्त छैनन्। बजारको संयन्त्रमार्फत रेडमा लगानी आउँदा राष्ट्रिय स्तरमा नीति निर्माण गर्ने पक्ष फितलो हुन्छ भनेर विश्वास गर्नेहरू कोषमा आधारित सरकारी लगानीमार्फत रेडमा लगानी गर्दा अन्य सरकारी कार्यक्रमजस्तै रेड कार्यान्वयनमा पनि ढिलासुस्ती हुने र आम्दानी बाँडफाँड गर्दा न्यायोचित वितरण नहुने हो कि भनेर पनि उत्तिकै सशक्त छन्।

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव

रेडको लाभांश वितरण इन्डोनेसिया र ब्राजिलमा भएको अभ्यास र अनुभव अध्ययन गरी प्रस्तुत गरिएको छ।

इन्डोनेसिया

रेडसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति पारित गर्ने इन्डोनेसिया पहिलो देश हो। यो राष्ट्रिय नीतिले रेडसम्बन्धी एउटा पूर्ण (Complete) मोडल दिएको छ। इन्डोनेसियाको अनुभव हेर्दा राज्यको संयन्त्र चुस्त भयो भने यसले प्रक्रियागत रूपमा नियन्त्रण र सन्तुलन कायम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ भन्ने देखाउँछ। केन्द्रीय सरकारले सङ्घीय,

जिल्ला र स्थानीय निकायलाई सहयोग-संयोजनको काम गर्न तथा रेड कोष व्यवस्थापन गर्न आपसी उत्तरदायित्व बहन गर्ने काममा प्रोत्साहन गरेको देखिन्छ। यहाँको वन मन्त्रालयलाई रेडसम्बन्धी सम्पूर्ण कामको जिम्मेवारी दिइएको छ। वन मन्त्रालयअन्तर्गत 'जलवायु परिवर्तन कार्य समूह' को स्थापना गरिएको छ। यही कार्य समूहले नै रेडसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरेको हो। यो व्यवस्थाअनुसार रेड प्रस्तावनाहरू (कार्यान्वयन योजनासमेत) वन मन्त्रालयमा पेश गर्नुपर्दछ। वन मन्त्रालयबाट 'रेड आयोग' मा पुगेका यस्ता प्रस्तावहरू वन मन्त्रीले स्वीकृत गरेपछि परियोजनाले कार्यान्वयन गर्ने अनुमति पाउँदछन्।

वन मन्त्रालयले रेडबाट प्राप्त हुने आम्दानी बाँडफाँड गर्ने खाका तयार गरेको छ। कुन कुन निकायमा कति कति लाभांश जाने भन्ने कुराको निक्कौलचाहिं वन कसको स्वामित्वमा व्यवस्थापन भइआएको छ भन्ने पक्षबाट गरिन्छ। यसको अर्थ सबै किसिमका वनमा एउटै प्रकारले लाभांश बाँडफाँड हुँदैन।

उदाहरणका लागि इन्डोनेसियाको एउटा कार्बन प्रोजेक्टबाट प्राप्त हुने लाभांश वितरणको पद्धतिलाई हेर्ने हो भने वनको व्यवस्थापन गर्ने पक्ष, लाभांशको बढी हकदायी हुने देखिन्छ। जस्तै, सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने कार्बनको लाभांशबाट ५० प्रतिशत भाग समुदायलाई जाने छ। त्यसबाहेक, सरकारले पाउने २० प्रतिशत र प्रवर्धकले ३० प्रतिशत लाभांशको बाँडफाँड गरिन्छ। त्यस्तैगरी संरक्षित वनबाट प्राप्त भएको लाभांशमध्ये ५० प्रतिशत भाग सरकारलाई जानेछ र बाँकी २० प्रतिशत समुदाय र ३० प्रतिशत प्रवर्धकलाई जाने व्यवस्था गरिएको छ। इन्डोनेसियाली सरकारलाई जाने लाभांशको कुल अंश पनि तीन तहमा भाग लगाइन्छ। यो पद्धतिअनुसार केन्द्रीय सरकारलाई ४० प्रतिशत प्रान्तीय सरकारलाई २० प्रतिशत र जिल्ला सरकारलाई २० प्रतिशत लाभांश जाने व्यवस्था गरिएको छ।

ब्राजिलको अनुभव

ब्राजिल एक्सन प्लान र अमेजन कोष

राष्ट्रिय स्तरमा उत्सर्जन घटाउन प्रतिबद्धता जनाउने ब्राजिल नै पहिलो विकासशील देश हो। अमेजन कोषको स्थापना र आगामी दशकमा सरकारले निर्दिष्ट गरेको वन विनाश घटाउने निर्णयमा पुग्दा नर्वे सरकारबाट प्राप्त हुने एक अरब डलरको प्रतिबद्धतासँगै ब्राजिलले पहिलो राष्ट्रिय रेड कार्यक्रमबारे उद्घाटन गर्‍यो।

ब्राजिल कार्ययोजना र अमेजन कोषको अध्ययनबाट वन विनाश कम गर्ने के कस्तो संस्थागत र राजनीतिक अवस्था हुनुपर्छ भन्ने जानकारी पाइन्छ। अमेजन कोषको पूरै काम नसकिएको भए पनि यसले त्यहाँ राज्य र संघीय सरकारहरूबीच रेड डिजाइनका मुख्य-मुख्य सवालहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि छलफलहरू पनि चलाइरहेको देखिन्छ।

अमेजन कोष

ब्राजिलले आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि ब्राजिलियन राष्ट्रिय बैंक (National Bank for Economic and Social Development-BNDES) मा अमेजन कोषको स्थापना गरेको छ। यति हुँदा पनि यो कोषको संरचना कस्तो बनाउने भन्ने विषयमा त्यहाँका राज्य र संघीय सरकार, नागरिक समाज र बौद्धिक/वैज्ञानिक समुदायबीच छलफल चलिरहेको छ।

अमेजन कोषको सञ्चालन र निर्णय, २४ सदस्यीय समितिले गर्दछ। यी समितिका सदस्यहरूमध्ये, हरेक नौ अमेजन क्षेत्रका लागि १ सदस्य, संघीय सरकारबाट ९ सदस्य, नागरिक समाजबाट ३ सदस्य, निजी क्षेत्रबाट २ सदस्य र वैज्ञानिक क्षेत्रबाट १ सदस्य रहन्छन्। अमेजन कोषको निर्देशिका तयार पार्ने जिम्मेवारी सञ्चालक समितिमा रहन्छ। कार्बन उत्सर्जन घटाएको प्राविधिक प्रमाण, प्राविधिक समितिले तयार पार्ने साथै पारदर्शिता र

उत्तरदायित्वको कुरा तेस्रो पक्षबाट लेखापरीक्षण गरिने र कोषको सञ्चालन, ब्राजिलियन विकास बैंकले राख्ने प्रावधान रहेको छ।

रेडबाट प्राप्त हुने फाइदालाई अत्यधिक वन विनाश र न्यूनतम विनाश हुने क्षेत्रबीच कसरी वितरण गर्ने ? वातावरणीय अनुसन्धानको लागि अमेजन संस्थान (Amazon Institute for Environmental Research, IPAM) ले हालसालै एउटा प्रस्ताव ल्याएको छ। लक्ष्यप्राप्तिअनुसार भुक्तानी दिने (Stock Flow with Targets) अवधारणाअनुसार कसरी यसले लाभांश वितरण संयन्त्र (Benefit Sharing Mechanism) ले काम गर्छ भन्ने कुरा देखाएको छ। यसअनुसार राष्ट्रिय स्तरमा तोकिएको वन विनाश रोक्ने लक्ष्य (Target) लाई हरेक राज्यमा बाँडिन्छ। राज्यले राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त गर्न वन विनाश नियन्त्रण गर्नुपर्नेछ। यसरी प्राप्त हुने कार्बन सञ्चितिको आधा भागचाहिँ प्रति टन कार्बन १० डलरका दरले अन्य देशलाई बेचिने छ।

यसरी प्राप्त भएको यो लाभलाई अमेजन राज्यहरूबीच तीनवटा पक्षलाई आधार बनाएर बाँडफाँड गरिन्छ। पहिलो, वन विनाश नियन्त्रण गर्दा लाग्ने खर्च (Opportunity cost) दोस्रो, कार्बन सञ्चिति जोगाउँदा हुन जाने लागत अमेजन संरक्षित क्षेत्र व्यवस्थापन गर्नका निम्ति लाग्ने खर्च र तेस्रो, कार्बन उत्सर्जन लक्ष्य पूरा गरेबापत राज्यलाई दिइने रकम (Premium)।

इन्डोनेसिया र ब्राजिलमा रेड कार्यान्वयन र लाभांश वितरणसम्बन्धी अभ्यासबाट हामीलाई हामी केही सिकाइहरू सिक्न सक्दछौं।

१. इन्डोनेसियामा रेडसम्बन्धी राष्ट्रिय नीति पारित भइसकेको छ। यहाँ रेडको कार्यान्वयन, रेडको लगानी र रेडबाट हुने आमदानीको बाँडफाँड

गर्न सरकारी निकायको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । रेडसम्बन्धी सम्पूर्ण कामको जिम्मेवारी वन मन्त्रालयअन्तर्गत स्थापना भएको जलवायु परिवर्तन कार्य समूहले गर्दछ । त्यसैगरी वन मन्त्रालयले नै रेडको आम्दानी बाँडफाँड गर्न खाका तयारी गरेको छ । इन्डोनेसियामा वन मन्त्रालयको मुख्य भूमिका र नागरिक समाजको कार्य समितिमा संलग्न रहेको देखिन्छ । रेडसम्बन्धी नियमहरू इन्डोनेसियाको रेड कार्यक्रमबाट लिन सकिन्छ ।

- ब्राजिलमा रेड कार्यान्वयन निम्ति पर्याप्त राजनैतिक सहयोग रहेको छ । राष्ट्रपति कार्यालयले नै रेड कार्यक्रमको समायोजन गर्ने अग्रसरता देखाएबाट नै यसको पुष्टि हुन्छ । रेड कार्यान्वयनमा सरकारी तत्परता भए पनि रेडबाट प्राप्त हुने आम्दानी एवं रेडमा प्राप्त हुने लगानी सरकारी ढुकुटीमा जम्मा नगरी आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि ब्राजिलियन राष्ट्रिय बैंकमा अमेजन कोषको स्थापना गरिएको छ । अमेजन कोषको सञ्चालन ब्राजिलियन विकास बैंक जस्तो एउटा छुट्टै संस्थाद्वारा गर्न सकिन्छ भन्ने सिकाइ ब्राजिलको रेड कार्यक्रमबाट सिक्न सकिन्छ ।

नेपालमा रेडमा लगानी

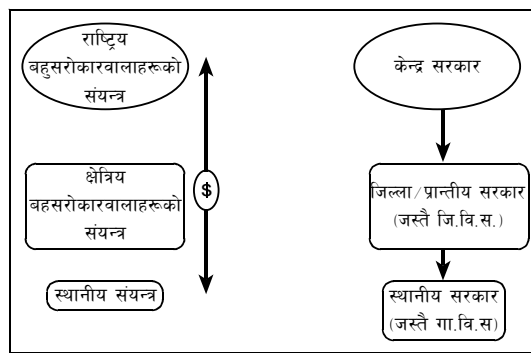
कोषमा आधारित संयन्त्र (Fund Based Mechanism) र बजार आधारित संयन्त्र (Market Based Mechanism) का आफ्नै फाइदा / बेफाइदाहरू छन् । कोषमा आधारित संयन्त्रमा विभिन्न सरकारी तहमार्फत रकम जाने हुनाले कार्यान्वयन प्रक्रिया ढिलो हुन सक्छ । तर सरकारी स्तरमा नीति निर्माण गर्न सहज हुने हुनाले, यो संयन्त्रको फाइदा पनि छ । बजार आधारित संयन्त्रमा सरकारी नीतिनिर्माण गर्नका निम्ति सरकारी निकायहरूबाट

सहयोग न्यून रहन सक्छ । तर यो संयन्त्रका फाइदा के हुन सक्छ, भने बजारबाट गरिब देशका वनमा आश्रित समुदायसम्म बढी लगानी पुऱ्याउन सकिन्छ । तथापि रेडसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गर्ने, भू-स्वामित्वसम्बन्धी नीति निर्माण गर्ने, वन संरक्षण, सामाजिक कार्यमा लगानी गर्ने अथवा राष्ट्रिय वा परियोजना स्तरमा कार्वन चुहावट अनुगमन गर्नेजस्ता कामको लागि कोषमा आधारित संयन्त्र उपयुक्त र बढी प्रभावकारी हुन सक्छ । स्थानीय समुदाय वा आदिवासी जनतालाई सामाजिक, वातावरणीय वा आर्थिक फाइदा दिने, पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सुनिश्चित गर्ने, वनको दिगो व्यवस्थापन र परियोजना स्तरमा लाभांश वितरणको अनुगमन गर्ने पक्ष बजारमा आधारित संयन्त्रमार्फत बढी प्रभावकारी बनाउन सकिन्छ । त्यसो हुनाले नेपालमा चाहिं यी दुवै संयन्त्रको उपयुक्त समायोजन गरी राष्ट्रिय स्तर र परियोजना स्तरमा रेडको कार्यक्रम अगाडि बढाउनुपर्दछ । यी दुवै संयन्त्रमार्फत रेडमा प्राप्त लगानीबाट सरकारले वन विनाश रोक्नको लागि बनेका नीतिनियमहरूको प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्यान्वयन गर्न सक्दछ, भने परियोजनामार्फत स्थानीयस्तरमा नै रेडबाट लाभांश प्राप्त वा फाइदा पुऱ्याउन सकिन्छ- जुन संयन्त्रबाट रेडमा लगानी भए पनि सामाजिक र वातावरणीय दिगोपन कायम गर्ने पक्षलाई भने महत्वका साथ हेर्नुपर्दछ ।

लाभांश वितरण गर्ने विधि

रेडको लाभांश वितरण कसरी गर्ने भन्ने कुराको निर्णय नभए पनि केही आधारभूत विधि प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । आम्दानी बाँडफाँड गर्ने र अन्तर सरकारी निकास प्रस्तावित विधिहरू रहेका छन् । पहिलो प्रस्तावमा, राष्ट्रिय बहुसरोकारवालाहरूको संयन्त्रमार्फत क्षेत्रीय स्तरको संयन्त्रमा पुऱ्याई, स्थानीय तहको संयन्त्रमा लाभांश पुऱ्याइन्छ । यस्तैगरी अन्तर

सरकारी निकासामा, केन्द्रीय सरकारमार्फत जिल्ला/प्रान्तीय सरकार अन्तिममा स्थानीय सरकारसम्म लाभांश पुऱ्याइने प्रस्ताव छ।

यी दुई विधिमध्ये नेपालको सन्दर्भमा कुन उपयुक्त हुन्छ ? बहस चलिरहेको छ, निक्कै नभइसकेको छैन। दुईवटै विधिका आ-आफ्नै फाइदा/बेफाइदा छन्। आम्दानी बाडफाड गर्ने विधि अवलम्बन गर्दा बहुसरोकारवालाहरूको प्रतिनिधित्व हुने हुनाले यो समावेशी हुने देखिन्छ, भने छुट्टै संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्ने भन्फट थपिन जान्छ। अन्तर सरकारी निकासामार्फत लाभांश वितरण गर्दा सरकारको भइरहेको उमूदो संयन्त्र नै उपयोग हुने भएकोले यो मितव्ययी विधि हुन सक्छ। तर प्रशासनिक भ्रमेलाका साथै भ्रष्टाचारले गर्दा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न अफ्यारो हुन जान्छ। अन्तर सरकारी निकासामा हुने विधिमा कार्यकुशलता आधारित प्रणाली (Performance based system) अनुसरण गर्न गाह्रो हुन जान्छ।

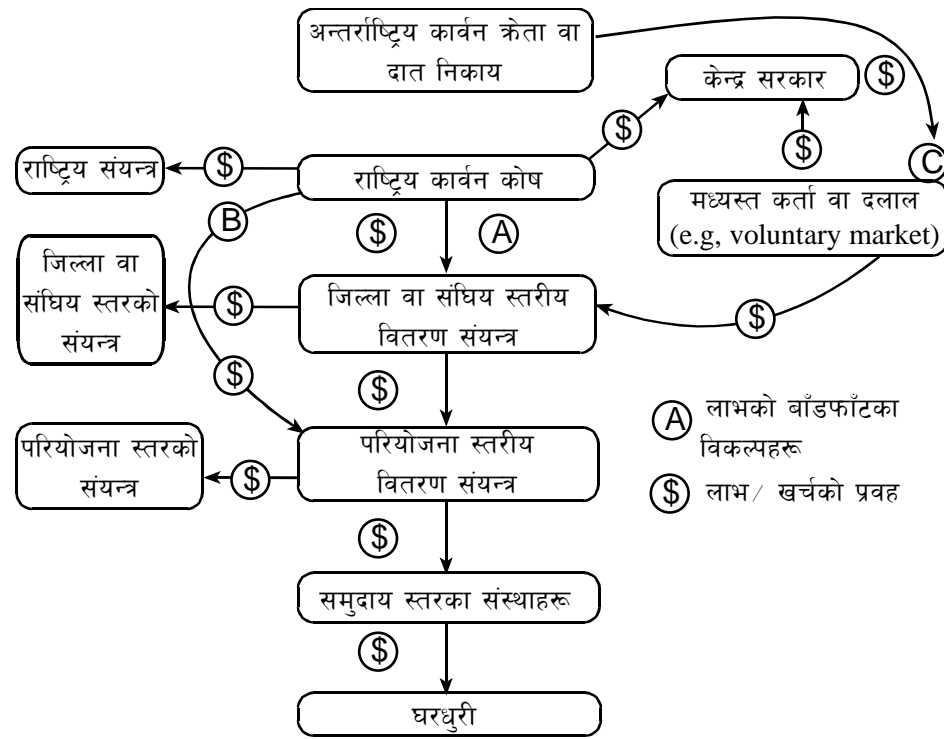
नेपालमा लाभांश वितरणको अभ्यास

नेपालमा रेडको लाभांश वितरण गर्ने प्रक्रिया सुरु नभए पनि मध्यवर्ती क्षेत्रमा र जलविद्युत् उत्पादनको क्षेत्रमा स्थानीय समुदायलाई आम्दानी वितरण गर्ने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ। रेडको लाभांश वितरणमा यही प्रक्रिया नै अनुसरण गर्नुपर्छ भन्नु भन्दा पनि प्रचलित वितरण प्रणालीको बारेमा

जानकारी लिनु राम्रो हुन्छ। मध्यवर्ती क्षेत्रका समुदायका लागि राष्ट्रिय निकुञ्ज वा संरक्षण क्षेत्रको आम्दानीको ३० देखि ५० प्रतिशतसम्म रकम छुट्याउने कानुनी प्रावधान छ। यसरी प्राप्त भएको आम्दानीबाट निम्न क्षेत्रमा खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ-

<p>संरक्षण कार्यको लागि ३० प्रतिशत सामाजिक विकासमा ३० प्रतिशत आयमूलक कार्यमा २० प्रतिशत संरक्षण शिक्षामा १० प्रतिशत, र प्रशासकीय खर्चमा १० प्रतिशत</p>
--

त्यस्तैगरी जलविद्युत् उत्पादन गरिएको क्षेत्रको (प्रभावित क्षेत्रको) सामाजिक तथा आर्थिक विकासको लागि विद्युत् उत्पादकले महसुलको निश्चित प्रतिशत रकम छुट्याउनुपर्ने प्रावधान रहेको छ। हालसम्म यो रकम जिल्ला विकास समितिमार्फत स्थानीय समुदायसम्म पुऱ्याउने अभ्यास भइआएको छ। तर खत्री (२००९) ले कुलेखानीमा गरेको अध्ययनअनुसार विद्युत् प्राधिकरणबाट जिल्ला विकास समितिले प्राप्त गरेको रकम स्थानीय समुदायसम्म पुग्दा वातावरणीय सुधारका क्षेत्रमा भन्दा अन्यत्रै खर्च भएको देखियो। वन व्यवस्थापकले सोभै फाइदा पाएको देखिएन। त्यसमाथि सरकारी संयन्त्रबाट खर्च गर्दा प्रशासनिक भ्रमेलाको कारण ढिलो काम हुने र स्थानीय स्वायत्तता र वातावरण विकास गौण रहेको देखियो। यो अनुभवबाट पनि रेडको आम्दानी स्थानीय स्तरमा सोभै पुऱ्याउने उपयुक्त संयन्त्र बनाउनुपर्ने सिकाइ रहेको छ। अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा अभ्यास भइआएको रेडको लाभांश वितरणसम्बन्धी अभ्यास र नेपालमा अभ्यास भइरहेको मध्यवर्ती क्षेत्र र जलविद्युत् प्रभावित क्षेत्रमा लाभांश वितरण प्रक्रियाको आधारमा रेड लाभांश वितरण गर्ने केही विकल्पहरू प्रस्ताव गरिएको छ। सँगैको चित्रअनुसार ३ वटा विकल्पबारे छुट्टाछुट्टै छलफल गरौं।

विकल्प १

यो विकल्प अनुसार बजारमा आधारित वा सरकारी संयन्त्रमा आधारित जुन संयन्त्रबाट रेडमा लगानी आए पनि त्यस्तो लगानी राष्ट्रिय कार्बन कोषमा जम्मा गरिन्छ। राष्ट्रिय कार्बन कोषको सञ्चालन र अन्य प्रक्रियागत मार्गदर्शन र भुक्तानी प्रक्रियाको निर्माण गरेपछि स्थानीय समुदाय (अभ्र घरघुरी स्तरसम्म) रेडको लाभांश पुऱ्याइन्छ। राष्ट्रिय कार्बन कोषबाट राज्य, जिल्ला र परियोजना स्तर हुँदै लाभांश समुदाय स्तरसम्म पुऱ्याइन्छ। यो विकल्प अनुसार निजी कार्बन खरिदकर्ताहरू राष्ट्रिय कार्बन कोषमा रकम लगानी गर्न इच्छुक होलान् वा नहोलान्- यसै भन्न सकिन्छ।

विकल्प २

यो विकल्प अनुसार राष्ट्रिय कार्बन कोषमा जम्मा भएको रेडको आम्दानीलाई राज्य वा जिल्लास्तरीय संयन्त्रमा नपुऱ्याई सिधै परियोजनामार्फत स्थानीय समुदायसम्म पुऱ्याउन सकिन्छ।

विकल्प ३

यो विकल्प माथि छलफल गरिएको भन्दा नितान्त भिन्न विकल्प हो। यसमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरका कार्बन खरिदकर्ता (Carbon Buyer) वा दाताहरू मध्यस्थकर्ता संस्था (Developer) मार्फत सोभै परियोजनासम्म पुऱ्दछन् र कार्यकुशलता (Performance Based) को आधारमा कार्बनको भुक्तानी हुन्छ। नेपालको रेड कार्यान्वयनको सन्दर्भमा यी तीनवटै विकल्पहरू, यिनका फाइदा/बेफाइदा एवं स्थानीय समुदाय लाभान्वित हुने नहुनेजस्ता विविध पक्षहरू पर्गल्ने किसिमका बृहत्तर छलफलहरू हुनु जरुरी देखिन्छ। रेडको लाभांश वितरण प्रक्रियाको निधो गरेपछि यस्तो लाभांश वितरण गर्ने संयन्त्र, प्रक्रियागत कार्यविधि र यसको अनुगमन संयन्त्र निर्माण गर्ने पक्ष अभ्र महत्वपूर्ण हुन्छ। जे भए पनि रेडको कार्यान्वयनले स्थानीय समुदाय लाभान्वित हुने कुरा सुनिश्चित गरिनुपर्दछ, अन्यथा रेडको दिगोपना सुनिश्चित नहुने डर रहिरहन्छ।

रेडको कार्यान्वयन, लगानी एवम् आम्दानी बाँडफाँडतर्फ यति कुरा गर्दा गर्दै पनि निम्न सवालहरूलाई सम्बोधन हुने गरी विभिन्न स्तरमा छलफल गर्ने र उपयुक्त निष्कर्षमा पुग्नुपर्ने हुन्छ-

१. वन विनाशबाट हुन जाने कार्बन उत्सर्जनको सामना गर्न सरल एवम् कम खर्चिलो विकल्पको रूपमा संसारभरि नै रेड कार्यान्वयनलाई महत्वका साथ उठाइएको छ। रेडमा गरेको लगानीले विश्वव्यापी रूपमा कार्बन उत्सर्जनमा कमी ल्याउनेमात्र नभई वन संरक्षणबाट प्राप्त हुने अन्य प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष फाइदाहरू पनि स्वतः प्राप्त हुन्छन्। तर कार्यान्वयन गर्नका लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत विकासशील देशहरू आफैले नसक्ने हुनाले विकसित देशहरूले यसमा सहयोग जुटाइदिनुपर्दछ। यसमा कसैको दुईमत छैन तर रेडमा लगानी गर्ने संयन्त्र कस्तो हुनुपर्छ भन्ने विषय हालसम्म अनिर्णित रहिआएको छ। खासगरी कोषमा आधारित (Fund Based) र बजार संयन्त्र (Market Mechanism) मध्ये कुन प्रभावकारी हुने भन्ने निकर्षण गर्न यी दुवै माध्यमका फाइदा/बेफाइदाको बारेमा छलफल चलिरहेको छ। यी दुई छुट्टाछुट्टै संयन्त्र रहिआएको छ। दुवै संयन्त्रको समायोजन गरी मिश्रित संयन्त्र (Hybrid Mechanism) को प्रस्ताव नेपाल आफैले टुंगो लगाउने त होइन तर यसबारे हामी बेखबरचाहिँ हुनुहुँदैन।
२. नेपालमा रेडको कार्यान्वयन भइसकेको छैन तर रेडको कार्यान्वयनअगाडिका तयारीहरू भइरहेका छन्। नेपालले रेड कार्यान्वयनभन्दा अगाडि गर्नुपर्ने तयारीको लागि प्रस्तावना तयार गरिसकेको छ। नेपालको सन्दर्भमा रेडबाट प्राप्त हुने आम्दानीलाई विभिन्न किसिमका वन व्यवस्थापन मोडेलहरू बीच कसरी बाँडफाँड गर्ने ? सर्वसम्मत खाका बनेको छैन। सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, समुदायद्वारा व्यवस्थित वन, संरक्षण क्षेत्र आदिजस्ता वन व्यवस्थापनमा के कति अनुपातमा रेडको आम्दानी वितरण गर्ने

भन्ने कुराको बहस जरुरी भइसकेको छ। त्यसका अतिरिक्त रेडको आम्दानी सरकारी कोषमा कति जम्मा गर्ने भन्ने कुराको पनि टुंगो लगाउनुपर्दछ। उदाहरणका लागि सामुदायिक वनमार्फत रेडबाट प्राप्त हुने आम्दानीमध्ये सरकारी कोषमा जाने परिमाण र संरक्षित क्षेत्रको लागि रेडबाट प्राप्त हुने आम्दानीमध्ये सरकारी कोषमा जाने परिमाण फरक हुन सक्छ। त्यसैले यो कुराको निष्कर्षमा पुग्न विभिन्न स्तरमा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूबीच छलफल हुनु जरुरी छ।

३. नेपालमा संघीयता र राज्य पुनःसंरचनाको वर्तमान अवस्थामा माथि भनिएको रेडबाट सरकारी कोषमा जम्मा भएको आम्दानी कुन अनुपातमा केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकारबीच आम्दानी बाँडफाँड गर्ने भन्ने विषयमा समेत अबका छलफलहरू केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ। हामीले इन्डोनेसियामा भएको अभ्यासलाई उदाहरणको रूपमा हेरिसक्यौं, त्यस्तैगरी नेपालमा पनि केन्द्रीय, प्रान्तीय र स्थानीय सरकारबीच रेडको आम्दानी वितरणको अनुपात, ती सरकारको भूमिका र उत्तरदायित्व के हुने ? निष्कर्ष निकाल्नुपर्दछ।
४. इन्डोनेसियाको अभ्यास हेर्दा रेड आम्दानीको बाँडफाँडमा प्रवर्धक (Developer) लाई पनि निश्चित आम्दानी छुट्याएर राखिएको छ। नेपालमा प्रवर्धकको आवश्यकता होला ? कसले प्रवर्धकको भूमिका निर्वाह गर्ने र उसको जिम्मेवारी के हुने ? टुङ्गो लगाउनुपर्दछ।
५. संरक्षण क्षेत्रबाट प्राप्त भएको आम्दानी वितरण प्रक्रियागत कार्यविधि सरकारले तोकेको छ। त्यस्तै गरी जलविद्युत् उत्पादकले प्रभावित क्षेत्रको लागि निश्चित प्रतिशत रकम छुट्याउनुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ। यी दुवै किसिमका अभ्यासहरू हेर्दा रेडको आम्दानी बाँडफाँड कसरी गर्दा प्रभावकारी हुन्छ ? राष्ट्रिय स्तरमा छलफल हुनु जरुरी देखिन्छ।

अबको बाटो

रेड कार्यान्वयन र आम्दानी बाँडफाँडमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा जेजस्ता बहस, शंका, उपशंका रहे तापनि सिद्धान्ततः वन विनाश र क्षयीकरण रोक्ने यो प्रक्रियाले बेफाइदा गर्छ भन्ने होइन । वरु यस्ताखाले छलफलले राम्रा र प्रभावकारी संयन्त्र बनाउनका लागि सबैलाई सचेत गराउँछ । त्यसो हुनाले वन व्यवस्थापनमा रेडले अझ मद्दत पुऱ्याउने र रेडबाट प्राप्त हुन सक्ने आम्दानी सकेसम्म जसले वन विनाश रोक्न महत्वपूर्ण पहल कदम गर्‍यो- तिनै स्थानीय व्यवस्थापनसम्म पुऱ्याउने काममा सम्बन्धित सबै निकायले ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसकारण रेडको कार्यान्वयन रणनीति तर्जुमा गर्दा होस् अथवा आम्दानी बाँडफाँड गर्ने वितरण संयन्त्र निर्माण गर्दा होस् रेडसूग सम्बन्धित सरकारी तथा गैर सरकारी निकाय एवं नागरिक समाज, सबैको संयुक्त पहलमा छलफल, विश्लेषण र भावी रणनीति तर्जुमा गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस्ता छलफलबाट कुन कुन निकायको भूमिका र दायित्व के के हुने भन्ने कुराको निर्णय गर्न सजिलो हुन्छ । कुन वन व्यवस्थापनलाई कति प्रतिशत आम्दानी जाने, रेडको आम्दानीबाट सरकारी कोष खडा गर्ने, रेडबाट सरकारी कोषमा प्राप्त हुने आम्दानी केन्द्रीय जिल्ला वा स्थानीय स्तरसम्म कसरी बाँडफाँड हुने भन्नेजस्ता विवादित विषयको निष्क्यौल गर्न पनि बहुसरोकारवालाहरूबीच हुने छलफलले महत्व राख्दछ । यसो गर्दा सम्बन्धित सबै निकायको सहमतिमा रेड कार्यान्वयन गर्न र यसको दिगोपन सुनिश्चित गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- T. Johns, F. Merry, C. Stickler, D. Nepstad, N. Laporte and S. Goetz (2008), A Three-Fund Approach to Incorporating Government, Public and Private Forest Stewardship Into a REDD Funding Mechanism. *International Forestry Review*: 10(3): 458-464.
- S. Irawan and L. Tacconi (2009), Reducing Emissions from Deforestation and Forest Degradation (REDD) and Decentralized Forest Management. *International Forestry Review*: 11(4): 427-438.
- <http://www.iied.org/pubs/pdfs/17053IIED.pdf> (retrieved on 18/05/2010)
- <http://www.redd-monitor.org/2009/10/06/redd-concerns-deepen-in-indonesia/> (retrieved on 17/05/2010)
- http://www.edf.org/documents/10438_Brazil_national_and_state_REDD_report.pdf (retrieved on 18/05/2010).
- The Terrestrial Carbon Group and UN-REDD (2009), Background Analysis of REDD Regulatory Frameworks. (Retrieved on 20/05/2010 from http://www.thereddesk.org/sites/default/files/resources/pdf/2010/Background_Analysis_of_REDD_Regulatory_Frameworks.pdf)
- Khatri D.B (2009) "Compromising the environment in payments for environmental services? An Institutional analysis of mechanisms for sharing hydroelectricity revenue in kulekhani watershed, Nepal". MA thesis. The Hague: Institute of Social Studies. ●●●

* पौडेल फरेष्टएक्सन नेपालमा वन र जलाधार व्यवस्थापनका क्षेत्रमा कार्यरत हुनुहुन्छ,

** फरेष्टएक्सन नेपालमा कार्यरत कार्की रेड र पारिस्थितिकीय भुक्तानी प्रणाली विषयमा काम गर्दै हुनुहुन्छ ।